

کارکردهای مقاومت در حوزه اقتصاد از منظر قرآن و روایات

علی بنایی*

استادیار علوم قرآن و حدیث دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران
(تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۲۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۲۷)

چکیده

کارکرد مقاومت در حوزه اقتصاد برخاسته از آموزه‌های قرآنی و واقعیات دنیای کنونی است. مقاومت در حوزه اقتصاد، در مقابل دسیسه‌های مستکبرین و مشرکان رشد و نمو پیدا کرده است. در راستای رهنمودهای اسلام نیز با حفظ امنیت و عدالت اقتصادی دارای برنامه‌ای هماهنگ است. این مقاله در پی این پرسش است که کارکردهای مقاومت در حوزه اقتصاد از منظر قرآن و روایات چیست؟ با توجه به عنوان پژوهش روش تحقیق توصیفی و تحلیلی است. از نتایج یافته‌های این مقاله، معین و مشخص شدن کارکردهای مقاومت است که موجب رهایی انسان و جامعه از مشکلات اقتصادی عصر حاضر خواهد بود. همچنین با برطرف نمودن موانع و اجرای کارکردهای اقتصادی اسلامی می‌توان به مقاومت در حوزه مقاومت دست یافت. کارکردهای ارائه شده تکمیل کننده و وابسته به یکدیگرند که مردم و دولت در اجرا و به ثمر رساندن آنها موثرند. هدف از این مقاله تبیین مقاومت، استخراج کارکردهای عملی و کاربردی مقاومت در حوزه اقتصاد از دیدگاه قرآن و روایات است. لذا با تکیه بر مبانی قرآنی می‌توان در شرایط بحران با مدیریت و راهکار اقتصادی الگوی عملی برای حکومت اسلامی و تأمین کننده نیاز جامعه اسلامی را پایه گذاری کرد.

واژگان کلیدی: مقاومت، اقتصاد، مقاومت در حوزه اقتصاد، کارکرد مقاومت در اقتصاد.

* Email: alibanaee110@gmail.com

۱. مقدمه

مطابق مبانی اسلامی تعالی و کمال انسان و جامعه منوط به الگوگیری و اتخاذ شیوه استقامت و مقاومت است (هود/۶۲؛ مومنون/۳۱) که او را به مقصد برساند. در صورتی که فلسفه زندگی قرآنی بر محور توحید و نمادهای قرآنی سامان یافته باشد، کارکرد مقاومت در ابعاد زندگی اسلامی بر همین مدار و محور شکل می‌گیرد. از محورهای مقاومت قرآنی، محور اقتصاد است. کارکرد مقاومت در حوزه اقتصاد برخاسته از آموزه‌های اسلامی و واقعیات دنیای کنونی است که در مقابل هجومها مقاومت نموده و در راستای رهنمودهای اسلام با حفظ امنیت و عدالت اقتصادی دارای برنامه هماهنگ است. از پرسش‌های این مقاله است که مقصود از مقاومت در حوزه اقتصاد از منظر قرآن و روایات چیست؟ مقاومت چگونه در حوزه اقتصاد محقق می‌شود؟ کارکردهای مقاومت در حوزه اقتصاد از منظر قرآن و روایات چیست؟

اهمیت پرداختن به مقاومت در حوزه اقتصاد به حدی است که بقای جامعه به پویایی اقتصاد آن جامعه وابسته است. قاعدتاً برای اجرای آن باید همه جوانب سنجیده و بررسی شود. از سوی دیگر موضوع مقاومت در اقتصاد، یک راهکار و نقشه راه سازنده است و با واکاوی سیاست‌های اقتصادی می‌توان راهکارهای برون‌رفت از مشکلات اقتصادی و تحریم‌ها را به دست آورد و اقتصاد کشور را به رشد و شکوفایی هرچه بیشتر نزدیک کند. لذا لزوم پرداختن به راهکارهای محقق شدن مقاومت در زمینه اقتصاد در راستای روشن شدن زوایای کارکردهای آن در حوزه اقتصاد از اهمیت والایی برخوردار است.

کارکردهای که در این مقاله بررسی شده‌است برآمده از مقاومت در حوزه اقتصاد مبتنی بر آموزه‌های اسلامی است که می‌تواند از مشکلات اقتصادی عصر حاضر رهایی جست. بدین معنا که با اجرای کارکردهای قرآنی، برطرف نمودن موانع و اجرای نمودهای اقتصادی قرآنی میتوان به مقاومت در حوزه مقاومت دست یافت. نمادهای ارائه شده، تکمیل کننده و وابسته به یکدیگرند که مردم و دولت، در اجرا و به ثمر رساندن آنها موثرند.

۲. هدف و روش پژوهش

هدف از این مقاله تبیین مقاومت در حوزه اقتصاد، و استخراج کارکردهای عملی و مقاومت در حوزه اقتصاد از دیدگاه اسلام است. لذا با تکیه بر آیات در شرایط بحران با مدیریت و راهکار اقتصادی را پایه گذاری کرد که الگوی عملی برای حکومت اسلامی و تامین کننده نیاز جامعه اسلامی خواهد بود. با توجه با عنوان پژوهش روش توصیفی و تحلیلی و جمع آوری داده‌های خام پژوهشی کتابخانه‌ای بوده است.

۳. پیشینه پژوهش

در زمینه مقاومت در حوزه اقتصاد در سال‌های اخیر در این زمینه تحقیقاتی صورت گرفته است. اما در زمینه کارکرد مقاومت در حوزه مقاومت کاری صورت نگرفته است. در ذیل به برخی از آثاری که در این زمینه انتشار یافته اشاره می‌شود:

اقتصاد مقاومتی، درآمدی بر مبانی، سیاست‌ها و برنامه عمل دانشگاه امام صادق (ع) نوشته حجت‌الله عبدالملکی است در این کتاب به مقایسه نظام اقتصاد اسلامی و علم اقتصاد متعارف پرداخته شده سپس فضای اقتصادی کشور را در دو زمان قبل و بعد از انقلاب بررسی نموده است، اما کارکرد مقاومت در حوزه اقتصاد توجهی نشده است.

اقتصاد مقاومتی، سیاست‌های مناسب پولی، ارزی و مالی؛ در این کتاب به صورت مختصر به موضوعاتی از حوزه اقتصاد پرداخته شده و به مفهوم و کارکردهای مقاومت در حوزه اقتصاد از منظر قرآن پرداخته نشده است.

کتاب اقتصاد مقاومتی، سیاست‌ها و راهکارها؛ در این کتاب مطالب بیان شده حول مبانی و سیاست‌هاست.

پایان‌نامه تحلیل رفتارهای اقتصادی در اقتصاد مقاومتی با تکیه بر آموزه‌های اسلامی (مطالعه موردی مصرف و تولید)؛ در این پایان‌نامه به طور موردی و جزئی نقش رفتارهای اقتصادی در

حوزه‌های تولید و مصرف را در شکل‌گیری اقتصاد مقاومتی بررسی کرده‌است. در این پایان‌نامه باز دیدگاه قرآن بررسی نشده و کارکردها نیز بحثی نشده‌است.

مقاله اقتصاد مقاومتی و ملزومات آن با تکیه بر دیدگاه مقام معظم رهبری؛ نوشته حسین معزی است (سال دوازدهم، پاییز ۱۳۹۱، شماره ۴۷، ۴۹ - ۷۶) در این مقاله تنها اقتصاد مقاومتی از منظر رهبری بررسی شده‌است. این مقاله با بررسی کارکردهای اقتصاد مقاومتی مطابق با آیات قرآن و بازشناسی و تحلیل دقیق دیدگاه قرآن در این زمینه، تصویر دقیق و روشنی از مساله را پیش روی افراد قرار می‌دهد.

۴. بررسی مفاهیم مقدماتی

۴-۱. مفهوم مقاومت

واژه مقاومت برگرفته از دو واژه است؛ یکی از ثلاثی مجرد «قام» به مفهوم به پا خاستن و برخاستن و نیز پایدار ماندن است. این واژه بر وزن مفاعله و به معنای باهم برخاستن و ایستادگی و پایداری کردن آمده‌است (ر.ک؛ دهخدا، ۱۳۸۵، ۱: ۱۴۱) استمرار و پایداری (ر.ک؛ زمخشری، ۱۹۲۳: ۵۳۸)، ثبات و مداومت (ر.ک؛ ابن اثیر، ۱۳۶۷، ۴، ۱۲۵) قراردادن در راه راست بدون هیچ انحراف (ر.ک؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ۱، ۶۹۲) و اعتدال آمده‌است (ر.ک؛ زبیدی حنفی، ۱۴۱۴، ۱۷: ۵۹۲) در این بین معنای اعتدال از همه مشهورتر است. واژه دیگر «اقامه» است که به باب استفعال رفته‌است و معنای تأکیدی دارد و به مفهوم فعلیت عملی است. معنایی که برای باب استفعال آمده مفهوم طلب دارد (ر.ک؛ جوهری، ۱۳۹۹، ۵: ۴۳۵) برخی گفته‌اند استقامت همان اقامه است، ولی اضافه شدن دو حرف «س» و «ت» معنای آن را تأکید می‌کند (ر.ک؛ جوهری: ۱۳۹۹، ۵: ۲۰۱).

قرآن کریم در آیاتی انسان‌ها را مخاطب قرار داد و آن‌ها را به مقاومت امر نموده: ﴿فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَ مِنْ تَابِ مَعَكَ وَ لَا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾ (هود/۱۱۲)، ﴿أَمَّا إِلَهُكُمْ إِلَهَةٌ وَاحِدٌ فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ﴾ (فصلت/۶)، ﴿فَلِذَلِكَ فَادْعُ وَ اسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَ لَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ﴾ (شوری/۱۵)، ﴿فَاسْتَقِيمَا وَ لَا تَتَّبِعَانِ سَبِيلَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾ (یونس/۸۹).

در اصطلاح منظور از استقامت مقاومت و ایستادگی در استمرار و پایداری بر اصول، و موضع‌گیری‌ها و مانند آن است (زمخشری، ۱۳۹۳: ۵۲۸) استقامت در مفهوم قرآنی اصطلاحی برای پایداری در دین و مسیر حق در برابر کژی‌هاست (ر.ک؛ ابن عاشور، ۱۹۹۷، ۱: ۲۸۲). از معانی که مفسران برای استقامت داشته‌اند، با توجه به سوره توبه آیه ۷ اعتدال و دوری از افراط و تفریط است (ر.ک؛ آلوسی، ۱۳۹۸، ۷: ۲۲۷). مقاومت از منظرگاه قرآن، مفهومی متداول و دربردارنده از مفهوم ایمانی و شرعی جهاد است، که خطاب خداوند به پیامبر (ص) شده است: ﴿فَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَ جَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا﴾؛ «پس، از کافران اطاعت مکن، و با [الهام گرفتن از] قرآن با آنان به جهادی بزرگ بپرداز» (فرقان/۵۲). شمولیت مقاومت در برابر امیال نفسانی، طغیانگری‌ها، تجاوز، خرافه‌ها و اشغال‌گر است. لذا مقاومت فقط در میدان کارزار جنگ نیست که این مفهوم جزئی از مفهوم مقاومت است بدین صورت که هر نوع جنگ و نبردی در راه حق جهاد محسوب می‌شود اما هر جهادی در میدان کارزار جنگیدن و جنگ نیست و شامل مقاومت در مقابل میل نفسانی، خرافه‌ها، تجاوز، طغیان و اشغال‌گری است. مفهوم مقاومت وسیع‌تر به جهاد کردن است. لکن هر جهادی جنگ نخواهد بود و به معانی ایمانی و شرعی به مفهوم جهاد است (فرقان/۵۲). لذا استقامت به مفهوم مقاومت در دین و حفظ نمودن راه حق در زمان کژی‌ها و مشکلات است (مکارم شیرازی، ۲۰، ۲۷۱۲۷۷). مقاومت با واژه‌هایی همچون صبر، ثبات و حلم در ارتباط است. مفهوم مقاومت اقتصادی در ذیل بیان می‌شود.

۲-۴. مفهوم اقتصاد مقاومتی

واژه اقتصاد از (قصد) به مفهوم اراده و تصمیم بر انجام کاری، عدل و میانه روی، پایداری و مقاومت در راه و مسیر به کار رفته است (ر.ک؛ جوهری: ۲، ۵۲۴-۵۲۵؛ ابن منظور: ۱۴۱۴، ۳، ۳۵۳؛ مصطفوی: ۱۳۶۸، ۹، ۲۶۹) مقاومت و استقامت در حوزه اقتصاد از تدابیر مقام معظم رهبری است و به همین دلیل در ادبیات علمی؛ تاکنون تعریفی برای مقاومت در اقتصاد یا اقتصاد مقاومتی به کار گرفته نشده است و آنچه صاحب نظران در رابطه با معنا و مفهوم این واژه بیان کرده اند به نوعی توضیح، تبیین و شرح کلام مقاوم معظم رهبری است. اما در ادبیات رایج اقتصادی واژه-هایی به کار رفته است که قرابت مفهومی با اقتصاد مقاومتی دارند:

۱-۲-۴. تاب آوری اقتصادی

یکی از این واژه‌ها، تاب آوری اقتصادی است و به معنای توانایی یک موجود یا سیستم اقتصادی برای حفظ کارکرد خود (مثلاً تداوم تولید) هنگام ورود شوک و بروز بحران بر مبنای نوع یا تلاش بیشتر است (ر.ک؛ شعبانی و نخلی، ۹۲: ۶۹).

۲-۲-۴. ضد شکنندگی اقتصادی

در این تعریف سیستم ضد شکننده دوست دار تنش است، زیرا با آن به سمت تکامل حرکت می‌کند. ضد شکنندگی با تنظیم منابع و ظرفیت‌ها احتمال ضربه به حداقل می‌رسد و از طرف دیگر دستاوردهایی نیز حاصل می‌گردد (ر.ک؛ شعبانی، نخلی، ۱۳۹۲: ۶۸).

۴-۲-۳. اقتصاد پایدار و متداوم

اقتصاد پایدار برای یافتن استراتژی‌های مختلف به منظور استفاده از ظرفیت‌های موجود در بهترین مزیت‌شان به کار می‌رود. این مفهوم مستلزم یافتن راهی است که منابع، هم کارا و هم مسئولانه استفاده شوند و هم بلندمدت داشته باشند (همان: ۶۹).

۴-۲-۴. ثبات اقتصاد کلان

به حداقل رسیدن آسیب‌پذیری در برابر شوک‌های خارجی جهت رسیدن به رشد اقتصادی یا ثبات از ویژگی‌های این نوع تعریف است در ثبات اقتصاد کلان - مقدار زیادی افزایش اطمینان بخشی و کاهش ناامنی و پیشبرد برنامه‌ریزی بلندمدت موجب رشد اقتصادی می‌شود (ر.ک؛ خلیلی عراقی، رمضانپور، ۱۳۸۰: ۲۳).

اقتصاد مقاوم‌تری الگویی است که در صدد است با محدودیت توسعه منابع انسانی، انضباط و قانون‌مندی رشد و پایداری اقتصادی را برقرار سازد (ر.ک؛ خلیلی، ۱۳۹۱: ۲۵). در این شرایط سیستم اقتصادی کاملاً متکی به داخل است و فشارهای اقتصادی خارجی لطمه‌ای به کشور نخواهد زد و در صدد است با محدودیت توسعه منابع انسانی، انضباط و قانون‌مندی رشد و پایداری اقتصادی را برقرار سازد (ر.ک؛ جامی و دیگران...، ۱۳۹۲: ۱۸۲).

در نگاه دینی، مقاومت و اسقامت در حوزه اقتصاد اندیشه‌ای است که بدون تأثیرپذیری از جریان‌های مختلف علمی در تلاش است تا مسائل را با استفاده از منبع اصیل تفکر دینی حل نماید. در واقع در این عالم هنر انسان به عنوان خلیفه الله این است که بر موانع غلبه کند و لیاقتش را نشان دهد. این موانع می‌توانند درونی باشند مانند نفس انسان که مانع پیشرفت عالی انسان است و می‌توانند بیرونی باشند و دیگران مانع پیشرفت گردند (ر.ک؛ طغیانی، ۱۳۹۴: ۷).

بنابراین مقاومت در اقتصاد به معنای آن است که اقتصادی که در شرایط فشار و تحریم، در شرایط دشمنی و خصومت دشمنان مقاومت صورت گیرد و موجب رشد و شکوفایی کشور باشد.

لذا مقاومت در حوزه اقتصاد توسط مقام معظم رهبری، جهت رفع مشکلات و تنگنایهای اقتصادی عنوان شد و خود ایشان به تبیین این موضوع پرداختند. مفهوم اقتصاد مقاومتی در کلام معظم له ویژگی‌های را دارا می‌باشد که به جامع موارد مربوط به اقتصاد را در بر می‌گیرد.

۵. محقق شدن مقاومت در حوزه اقتصاد

مقاومت در حوزه اقتصاد زمانی محقق خواهد شد که مجموعه‌ای از تدابیر برنامه‌ها و کارکردها اتخاذ شود و بر اساس آن اداره و مراقبت امور اجرایی گردد. می‌توان گفت این عوامل به شرح ذیل هستند:

۵-۱. صبر و استقامت جهت دستیابی به مقاومت در حوزه اقتصاد

توفیقات انسان در مقاومت و مقابله با سختی‌ها و استفاده مناسب از فرصت‌ها به استقامت وابسته است گرچه عوامل دیگری نیز می‌تواند در اقتصاد مقاومتی مؤثر باشند اما توسل به مقاومت و پایداری انسان را در برطرف کردن موانع افزایش می‌دهد: ﴿فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾ (هود/۱۱۲) (پس تو چنان که مأموری استقامت و پایداری کن و کسی که با همراهی تو به خدا رجوع کند نیز پایدار باشد، و (هیچ از حدود الهی) تجاوز نکنید که خدا به هر چه شما می‌کنید بصیر و داناست) این سرمایه انسانی در هیچ یک از مکاتب اقتصادی یا روان‌شناسی علمی متداول مادی قابل تعریف و شناخته شده نیست اما مهم‌ترین ویژگی هنجاری در اقتصاد مقاومتی در اسلام است ولی باید توجه داشت که مفهوم آن برخلاف آنچه تصور می‌شود به معنای کاهلی و بی‌تفاوتی نیست بلکه کوتاهترین راه در مقابله با چالش‌ها و مؤثرترین ویژگی اخلاقی در ایستادگی است (ر.ک؛ حشمتی مولایی، ۱۳۹۴: ۱۷۳-۱۷).

گاهی صبر را به معنای تحمل ناگواری‌ها معنا می‌کنند اما اگر طبق دلالت صریح و بی‌شائبه آیات قرآن و روایات صادره از ائمه علیهم السلام تفسیر کنیم نتیجه درست به عکس و کاملاً در

جهت مخالف استنتاج رائج و متداول عامیانه است. با این نگرش صبر به اهرمی تبدیل می‌شود که سنگین‌ترین موانع و بزرگترین مشکلات را با سهولت و توأم با نتیجه‌گیری کاملاً مثبت برطرف می‌سازد همچنان که در سوی دیگر مانع و مزاحمی است برای نیروهای معاند شرافین (ر.ک؛ خامنه‌ای، ۱۳۹۱: ۳).

تحریم‌ها و فشارهای اقتصادی نظام سلطه بر جوامع اسلامی با هدف تزلزل ارکان حکومت و انحطاط جامعه بوده است. به استناد قرآن، دشمنان تا زمان سلطه کامل، دست از شرارت و دشمنی برنمی‌دارند ﴿وَلَنْ تَرْضَىٰ عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ...﴾ (بقره/۱۲۰).

صبر و استقامت در برابر، جنگ اقتصادی دشمن، مهمترین عامل پیروزی است. رسیدن انبیاء و اولیای دین با صبر و استقامت به اهداف بلند خود دست یافته‌اند. قرآن کریم نیز معیار انتخاب امام را از میان پیامبران صبر می‌داند: ﴿وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ﴾ (سجده/۲۴).

بنابراین رکن مهم پیشرفت و اقتدار در هر کشوری، توسعه اقتصادی آن بوده و دست‌یابی به این مهم در گرو صبر و استقامت در برابر ناملایمات و تلاش در جهت رفع موانع توسعه خواهد بود. صبر و استقامت مردم در برابر هجمه‌ها و تحریم‌های اقتصادی، موجب رشد اقتصادی و وضعیت معیشتی مردم خواهد بود. همچنین جهت رسیدن به قله‌های مرتفع اقتدار اقتصادی، در گرو صبر و استقامت است. باید تمام تلاش‌ها در جهت نهاده‌سازی بیشتر باور عمومی بر این باشد که امکان دست‌یابی به توسعه اقتصادی با جدیت و استقامت وجود دارد.

۵-۲. الگوگیری در مقاومت در حوزه اقتصاد

الگوگیری و تبعیت از پیامبر اکرم (ص) و دیگر مسلمانان از تحمل، بر و استقامت مسلمانان صدر اسلام، سبب شد که در میادین سیاسی و اقتصادی و دیگر میادین با ندای توحید تا امروز به

گوش جهانیان رسیده و وعده حق پروردگار مبنی بر ظهور اسلام، به عنوان والاترین دین در حال تحقق باشد.

قرآن کریم پیامبر (ص) را بهترین الگو در پیروی از برنامه‌های برون رفت از مشکلات و تقویت ظرفیت‌ها همواره برای بشر معرفی می‌کند ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَ الْيَوْمَ الْآخِرَ وَ ذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا﴾ (احزاب/ ۲۱) اطلاق الگوگیری منحصر در امری خاص نشان دهنده لزوم تأسی به پیامبر در همه امور از جمله امور اقتصادی است.

مشرکان با توطئه‌ها و دشمنی‌های پنهان و آشکار با پیامبر در پی نابودی اسلام بوده‌اند. بارزترین آن تهدید و تحریم‌های اقتصادی علیه نظام اسلامی و جامعه مسلمانان بود. تا جایی که قطعنامه‌ای در این باره صادر کردند آن قطعنامه را بر در خانه کعبه آویختند که طبق آن، پیامبر و خویشاوندان وی از هر گونه خرید و فروش، ازدواج، ارتباط و معاشرت محروم شدند (ر.ک؛ ابن‌هشام، ۱۳۹۲، ۱: ۲۱۴). اجرا و نظارت بر این تحریم‌ها سبب شد تا قدرت خرید مسلمانان کاهش یابد، کالاها با قیمت بیشتری به مسلمانان فروخته شود، در شعب ابی طالب با ممانعت از رسیدن کالا و آذوقه به آنها، اوضاع معیشتی به حد بحران برسد (ر.ک؛ بیهقی، ۱۳۶۱، ۲، ۶۶ و ۳۱۲). اوضاع تحریم‌های صدر اسلام به حدی بود که تمام اموال حضرت خدیجه (سلام الله علیها) و حضرت ابوطالب (علیه اسلام) مصرف شده و محاصره‌شدگان از برگ درختان به عنوان غذا استفاده می‌کردند، کودکان از شدت گرسنگی ناله سر می‌دادند (ر.ک؛ بلاذری، ۱۳۹۷، ۱: ۲۳۴) و تعدادی از محاصره‌شدگان از گرسنگی جان باختند (ر.ک؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۵۰۵).

کارکردهایی که پیامبر برای حراست از اقتصاد مسلمانان در پیش گرفت موجب شد که به جای تسلیم شدن با ایستادگی و مقاومت در بین مسلمانان زمینه هجرت به مدینه و گسترش اسلام در برابر جزیره‌العرب و دیگر کشورها از آن زمان آغاز شود (ر.ک؛ حسینی‌زاده و شریف‌زاده، ۱۳۶۵: ۲۴-۲۱). از راهبرهای دیگر آن حضرت تلاش و کار در اهمیت بسزایی برخوردار بوده و با رفتار و گفتار خود مسلمانان را به ساده‌زیستی، توکل، کسب روز حلال، قناعت، انفاق و دوری از اسراف

تشویق می نمودند و در امور حکومتی با تلاش برای تأمین معیشت تهیدستان و برخورد با ثروت‌های نامشروع، ترویج کار و تولید و ایجاد عدالت در پیشرفت اقتصادی جامعه اسلامی الگو و اسوه‌ای کامل و بدون نقص را ارائه دادند.

۵-۳. جهاد در حوزه اقتصاد

امیرالمؤمنین جهاد را از ارکان ایمان برمی‌شمارد: ایمان بر چهار رکن استوار است: صبر، یقین، عدل و جهاد.... (حکمت/ ۳۱). امام صادق علیه السلام نیز آن را موجب سربلندی جامعه اسلامی می‌داند: «اغزوا تورثوا ابنائکم مجداً» (حرعاملی، بی تا، ۱۵: ۱۵): بجنگید و با جنگیدنتان - مجد و عظمت را برای فرزندان‌تان به ارث بگذارید. تمجید قرآن کریم از مجاهدت مالی به آیاتی که به جهاد مالی اشاره می‌کرد زمانی آشکار می‌شود که تلاش اقتصادی در کنار جهاد فی سبیل الله به کار رفته است: ﴿... وَءَاخِرُونَ يَصْرُبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَعُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَءَاخِرُونَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ...﴾ (سوره مزمل/ ۲۰). در آیه فوق تلاش برای زندگی در کنار جهاد فی سبیل الله قرار داده و این نشان می‌دهد که اسلام برای این موضوع اهمیت زیادی قائل است، چرا چنین نباشد در حالی که یک ملت فقید و گرسنه و محتاج بیگانه، هرگز استقلال و عظمت و سربلندی نخواهد یافت و اصولاً جهاد اقتصادی بخشی از جهاد با دشمن است (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۵: ۲۰۰).
به نظر می‌رسد شیوه‌های عملی مقاومت در حوزه اقتصاد از منظر قرآن کریم را می‌توان در چند دسته کلی تقسیم‌بندی کرد:

الف. استفاده از آنها به عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل تولید: (فاطر/ ۹، غافر/ ۱۳).

ب. بهره‌برداری از منابع طبیعی مانند دانه‌های روغنی (مؤمنین/ ۲۰-۱۹).

ج. استفاده بهینه و علمی از برخی مواد برای تولید منافع استراتژیک مانند عسل که در تولید

غذا و دارو به کار گرفته می‌شود (نحل/ ۶۹).

د. توجه ویژه به پیشرفت کشاورزی و رسیدن به خودکفایی در این زمینه (ملک/ ۱۵؛ الرحمن/۱۰).

بنابراین جهاد در حوزه اقتصادی به معنای آن است که باید با حرکت و روحیه انقلابی و جهادی وارد میدان اقتصادی شویم، حرکت باید الهی و خالصانه باشد، مسائل و مشکلات اداری از جلوی پا برداشته شود، از متخصصین پشتیبانی و دفاع شود، با سرمایه‌گذاری مناسب زمینه‌های رشد و توسعه اقتصادی در کشور فراهم شود (ر.ک؛ جلالی فراهانی، ۱۳۹۰: ۶۶).

۶. استقلال اقتصادی و نفی سلطه

قرآن کریم جوامع اسلامی را از هر نوع وابستگی خصوصاً وابستگی اقتصادی برحذر داشته و در آیات متعدد ملت مسلمان را به حفظ استقلال سفارش فرموده است. در آیه ۵ سوره نساء ﴿وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا﴾ و اموال خود را که خداوند وسیله‌ی برپایی زندگی شما قرار داده، به دست سفیهان ندهید (ولی) رزق و مخارج آنان را از درآمد آن بدهید و آنان را بپوشانید و با آنان سخن شایسته و نیکو بگویید. خداوند قوام زندگی را اموال دانسته و دارایی‌ها را وسیله ایستادگی و خیمه زندگی معرفی کرده است. قرآن کریم از مسلمانان خواسته تا خودکفا و مستقل باشند و هیچ نیازی به دشمنان نداشته باشند و موجب ناامیدی آنان گردد.

ایجاد روحیه خودباختگی، خودکم‌بینی و حس حقارت در برابر قدرت‌های بیگانه، نیازپنداری به وابستگی به قدرت‌های جهان، عدم تلاش و بکارنگرفتن منابع مالی و انسانی برای استفاده از فرصت‌های اقتصادی، تبدیل شدن به جامعه مصرفی صرف و از دست دادن منابع و ثروت‌های طبیعی همگی آثار وابستگی اقتصادی است که سد محکمی در برابر خودکفایی و استقلال کشور است (ر.ک؛ محمدی وسیدی مقدم، ۱۳۹۷: ۴۰۳) در مقابل پویایی و توسعه اقتصادی، اجرای عدالت و عدالت محوری، افزایش پیشرفت در اقتصاد دانش‌بنیان و رونق صادرات نمادهایی است

که مقاومتی در حوزه اقتصاد را اجرایی می‌کند. آنچه در این سیاست‌ها نهفته، استقلال سیاسی و اقتصادی و کسب روحیه امید و باور به نیروهای داخلی در مواجهه با انواع تحریم‌هاست. چرا که تحریم، نقاط ضعف نظام اقتصادی را آشکار کرده و عملاً فرصتی ایجاد می‌کند تا بتوان به اقتصاد مقاومتی دست یافت.

سلطه اقتصادی هنگامی در کشور اتفاق می‌افتد که اقتصاد از لحاظ تولید و تأمین کالاهای اساسی ناتوان باشد. با سرمایه‌گذاری در بخش‌های کشاورزی و صنعتی و رشد و رونق تولید در این دو بخش می‌توان جامعه را از واردات این کالاها بی‌نیاز شد، و از سلطه قدرت‌های اقتصادی جلوگیری کرد (ر.ک؛ حکیمی، ۱۳۸۶، ۳: ۲۶۳ و ۲۶۲).

۷. حاکمیت عدالت و انصاف و نفی هرگونه تعدی

کارکردی که تعادل اجتماع را حفظ می‌کند و همه را راضی نگه دارد. به پیکر اجتماع سلامت و به روح اجتماع آرامش می‌دهد عدالت است. ظلم و جور و تبعیض حتی روح خود ستمگر یا روح آن کسی که نفع او ستمگری می‌شود را نمی‌تواند راضی و آرام نگه دارد؛ چه رسد به ستمدیدگان و پایمال شدگان (ر.ک؛ مطهری، مرتضی، ۱۳۶۱: ۱۱۳).

از دیدگاه اسلام ستم و ستمگری متعارض با ایمان و امنیت است و مایه نابودی اقوام ستمگر خواهد شد: ﴿وَلَقَدْ أَهَلَكْنَا الْقُرُونََ مِنْ قَبْلِكُمْ لَمَّا ظَلَمُوا وَجَاءَهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ وَ مَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا كَذَلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ﴾ (یونس/۱۳)؛ و همانا ما امت‌های پیش از شما را چون ستم کردند، هلاک کردیم. (زیرا) پیامبران‌شان برای آنها معجزات آوردند، ولی آنها ایمان نیاوردند. ما این گونه گروه تبه‌کاران را کیفر می‌دهیم.

در مسند حکومت، رهبران و دست‌اندرکاران و کارگزاران همه عرصه‌ها از جمله اقتصادی باید از میان اشخاص صاحب صلاحیت از حیث تقوی، دانش و توانایی انتخاب شوند، از طرفی انسان‌سازی و تربیت انسان‌های عادل و زمام امور را به آنان سپردن باعث از بین رفتن سلطه جابران و

رعایت عدالت می‌شود. علامه طباطبائی در ذیل آیه ۳۵ سوره اسراء بیان داشته‌اند که کلمه قسطاس به معنای عدل است و ایفاء کیل و وزن و دادن به قسطاس مستقیم بهتر است برای این است که کم‌فروشی یک نوع دزدی ناجوانمردانه و ثانیاً وثوق و اطمینان را بهتر جلب می‌کند، اگر مردم این دو عمل یعنی کم‌فروشنند و زاید نخرند، رشد و استقامت در تقدیر معیشت را رعایت کرده‌اند (طباطبائی، ۱۴۱۷، ۱۳، ۱۲۵). از آنجای که دنیای سرمایه‌داری مبتنی بر لیبرال دموکراسی، برایش مسأله‌ی عدالت مسأله فرعی و درجه دو است و مسأله نفع و سود و پول مسأله محوری است موجب نمی‌شود که ما از عدالت به معنای یک مسأله‌ی محوری و اصلی صرف نظر کنیم، بلکه عدالت اقتصادی ثمره‌ی اجرای درست مقاومت در حوزه اقتصاد است که همان اقتصاد مبتنی بر اسلام می‌باشد. به طور کلی اساس سیاست‌های کلی اقتصاد کشور، رفاه عمومی و عدالت اجتماعی است و رسیدن به نقطه‌ی توسعه اقتصادی و اجرای سیاست‌های اقتصاد اسلامی، عدالت را محقق و فروپاشی ظلم و تعدی را به دنبال خواهد داشت.

۸. تأمین امنیت و استغنائی مادی و اقتصادی

امنیت اقتصادی، برقراری نظم بین عوامل اساسی تهیه نیازهای معیشتی انسان، یعنی منابع اولیه، تولید، توزیع کار و درآمد اعضای جامعه است، به طوری که نیازهای ضروری تأمین شده و از احتمال نبود این ضروریات احساس خطر نکنند و آرامش و آسایش آنها سلب نگردد (ر.ک؛ اخوان کاظمی، بهرام، ۱۳۸۷: ۱۸۶). پیامبر اکرم اهمیت امنیت را این گونه توصیف می‌فرمایند: «من أصبح معانی فی بدنه آمناً فی سر به عقده قوت یومه فکأنما خیرت له الدنیا بحذافیرها» (پاینده، ۱۳۶۲، ۵۹)؛ به سبب وجود روایات، فقیهان اسلامی، تأمین نیازهای ناتوانان را در حد کفایت به عهده‌ی دولت می‌دانند (ر.ک؛ موسوی خمینی، ۱۳۷۱، ۱۱: ۱۳۰). البته مسأله تأمین این نیازها تنها به عهده دولت نیست و همه افراد جامعه به نوبه خود در فقرزدایی باید نقش خود را ایفا نمایند (ر.ک؛ حر عاملی، بی تا، ۱۲: ۱۳۰).

ایجاد شرایط مناسب اقتصادی که در سایه اقتصاد مقاومتی صورت می‌گیرد می‌تواند سطح رضایت عمومی مردم را افزایش داده و از بسیاری تخلفات مالی و اجتماعی عموم مردم جلوگیری نماید؛ در نتیجه امنیت در سطوح مختلف اقتصادی، اجتماعی و اخلاقی تا حدود زیادی برقرار خواهد شد.

۹. تثبیت و تقویت ارزش‌های معنوی

تکامل معنوی و توسعه اقتصادی نسبت به یکدیگر مرتبطند، به گونه‌ای که پیشرفت در مسائل مادی از بستر تکامل معنوی به رشد می‌رسد و سیر تکامل معنوی نیز از بطن پیشرفت‌های مادی عبور می‌کند. از نظر اسلام تلاش برای رفاه اقتصادی موجب اجر معنوی و شکوفایی ارزش‌های والای انسانی می‌گردد. در قرآن شرط اجرای احکام اسلامی مسلمانان، افزایش روزی و رفاه بیان شده است: ﴿وَمِنْهُمْ مَّنْ عَاهَدَ اللَّهُ لَئِنْ آتَيْنَاهُ مِنْ فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَ لَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾ (توبه/ ۷۵) و برخی از آنان با خدا پیمان بسته بودند که اگر خداوند از فضل خویش به ما عطا کند، حتماً صدقه (زکات) خواهیم داد و از نیکوکاران خواهیم بود.

روح و جسمی آدمی باید به کمال برسد تا بتوان به هدف آفرینش دست یافت. کمال بعد مادی انسان باید در خدمت بعد روحی قرار گیرد تا بتوان به سعادت رسید. از این رو امام باقر علیه السلام رفاه مادی و توانایی جسمی را از خدا می‌طلبد تا زمینه عبادت و راز و نیاز فراهم شود (ر.ک؛ مفید، ۱۴۱۰: ۷۹).

در مقابل رفاه‌زدگی و پیامدهای منفی آن، فقر نیز موجب کفر و بدگمانی به خداوند می‌شود: ﴿وَ أَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَيْنَاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَهَانَنِ﴾ (فجر/ ۱۶)؛ همچنین تنگی روزی از نظر فقیر اهانت خداوند تلقی شده و این نگرش انسان را به کفر و ناسپاسی می‌کشاند. رهبر معظم انقلاب در این باره به حدیثی از پیامبر اکرم اشاره می‌کنند و می‌فرمایند: «از جمله چیزهایی که مردم را به بهشت نزدیک می‌کند بهبود معیشت مردم است؛ کاد الفقر أن یكون کفراً» (ر.ک؛ کلینی، ۱۴۰۷،

۲، ۳۰۷). جامعه‌ای که در آن فقر باشد، بیکاری باشد، مشکلات معیشتی غیرقابل حل وجود داشته باشد، اختلاف طبقاتی باشد، تبعیض باشد، شکاف طبقاتی باشد، حالت آرامش ایمانی پیدا نمی‌کند. فقر انسان را به فساد می‌کشاند، به کفر می‌کشاند، فقر را باید ریشه‌کن کرد. کار اقتصادی، فعالیت اقتصادی باید به طور جدی در برنامه‌های مسئولین قرار بگیرد. در دیدگاه اسلام فقر حتی اگر انسان را به کفر نکشاند، لااقل موجب سستی در ایمان و نقص در انجام اعمال دینی می‌شود، زیرا بسیاری از اعمال عبادی مانند حج، انفاق، دقه ارتباط تنگاتنگی با ثروت و مال دارد در حالی که فقرا فاقد این ثروت برای انجام اعمال نیک هستند (حکمت/ ۳۱۹).

بنابر آنچه گفته شد رشد اقتصادی که در سایه اقتصاد مقاومتی صورت می‌گیرد با افزایش اشتغال و رونق تولید و دیگر سیاست‌های آن می‌تواند تا حد زیادی از فقر و نیازمندی جلوگیری کند و در نتیجه ارزش‌های معنوی در جامعه تقویت و تثبیت شود و راه را برای افزایش معنویت در سطح جامعه هموار کند.

بحث و نتیجه‌گیری

الف. مقاومت به معنای باهم برخاستن و ایستادگی و پایداری کردن، استمرار و پایداری ثبات، مداومت و اعتدال، تحمل بردباری در مقابل مشکلات و شدائد زندگی است که در ادامه مسیر زندگی انسان را دچار تزلزل می‌کند، آمده است. مقاومت از منظر مفسران قرآن، به مفهوم ایستادگی در استمرار و پایداری بر اصول، و موضع‌گیری‌ها است. مقاومت در برابر امیال نفسانی، طغیانگری‌ها، تجاوز، خرافه‌ها و اشغال‌گر شمولیت دارد. لذا وسیع‌تر مقاومت جهاد کردن است. و مقاومت در دین و حفظ نمودن راه حق در زمان کژی‌ها و مشکلات است. با توجه به نبودن این واژه تاکنون تعریفی برای مقاومت در اقتصاد نشده است. آنچه بیان شده بیشتر توضیح، تبیین و شرح کلام مقاومت است. اما در ادبیات رایج اقتصادی واژه‌هایی که قرابت مفهومی با اقتصاد مقاومتی دارند عبارتند از: تاب‌آوری اقتصادی، ضد شکنندگی اقتصادی، اقتصاد پایدار و مداوم و ثبات

اقتصاد کلان. کشوری که دارای جهان‌بینی الهی است و این جهان‌بینی با منافع قدرت‌های استکباری در تضاد است، دارای اقتصادی توأم با مقاومت و پایداری است و در هر دوره‌ای متناسب با حربه‌های نظام سلطه صورت می‌گیرد و این اقتصاد به نسبت تعامل نظام اسلامی با نظام اقتصاد جهانی و تقابل در برابر استکبار جهانی مرتبط است. بر این اساس باید سیاست‌ها و برنامه‌های این نظام با هدف حفاظت در برابر تهدیدها و نیل به آرمان‌ها و اهداف جامعه اسلامی صورت گیرد در آیات و روایات جهت امور اقتصادی، معارف و نکاتی بیان شده که با تکیه بر آنها راه حل مشکلات کشور در سایه مدیریت عالمانه به دست می‌آید.

ب. محقق شدن مقاومت در حوزه اقتصاد مقاومت نیازمند تدبیر برنامه‌ها است مانند صبر و استقامت جهت دستیابی به مقاومت در حوزه اقتصاد؛ تکیه نمودن بر صبر و استقامت حوزه اقتصاد موجب غلبه بر فشاهای اقتصادی و عامل پیروزی است. الگوگیری در مقاومت در حوزه اقتصاد؛ قرآن کریم پیامبر (ص) را الگویی مهم در مقابله با تهدیدات دشمنان بیان کرده است. همچنین جهاد در حوزه اقتصاد است که همراه با حرکت جهادی برای رشد و توسعه اقتصادی است. ج. در آموزه‌های قرآن، استقلال اقتصادی و نفی هر نوع وابستگی بخصوص اقتصادی بر حذر داشته در بسیاری از آیات سفارش به حفظ استقلال شده است. خودکفایی و استقلال اصلی است که از نگاه قرآن موجب عدم نیاز به دشمنان و ناامیدی آنان خواهد گشت.

از طرف دیگر اقتصاد مبتنی بر مقاومت خواهد توانست در بحران‌های اقتصادی روبه‌افزایش در جهان امروز، الگویی کامل و قابل اجرا از نظام اقتصادی اسلام را عینیت بخشد و زمینه و فرصت مناسب را برای نقش‌آفرینی مردم و فعالان اقتصادی در تحقق حماسه اقتصادی ارائه دهد.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.

۳. ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن علی بن محمد. (۱۳۸۵ ه.ق.). *الکامل فی التاریخ*. بیروت: دار صادر.
۴. ابن هشام، عبدالملک بن هشام. (۱۳۹۲ ه.ش.). *سیرت محمد رسول الله*. تهران: مولی.
۵. اخوان کاظمی، بهرام. (۱۳۸۷). امنیت اقتصادی و راه کارهای تأمین آن در آموزه های قرآنی و روایی. *مطالعات قرآن و حدیث*. سال اول بهار و تابستان. شماره ۲.
۶. بلاذری، احمد، انساب الاشراف. (۱۳۹۷ ه.ق.). *به تحقیق محمد باقر محمودی*. بیروت: مؤسسه علمی للمطبوعات.
۷. بیهقی، احمد بن حسین. (۱۳۶۱ ه.ش.). *دلائل النبوه*. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۸. پاینده، ابوالقاسم. (۱۳۶۲). *نهج الفصاحه*. دوم. تهران: انتشارات جاویدان.
۹. جامی، علیرضا، حمیدرضا ایمانی مقدم و مجتبی تنها. (۱۳۹۲). *کارکردهای افق روشن با رویکردی بر اقتصاد مقاومتی*. بی جا: سخن گستر.
۱۰. _____ . (۱۳۹۱). *کارکردهای افق روشن با رویکردی بر اقتصاد مقاومتی*. مشهد: سخن گستر.
۱۱. جلالی فراهانی، غلامرضا. (۱۳۹۰). *جنگ اقتصادی و پدافند غیرعامل*. تهران: بوستان حمید.
۱۲. جمعی از محققین. (۱۳۹۲). *جهاد اقتصادی / چیستی، اهداف و الزامات جهاد اقتصادی در بیانات حضرت آیت الله خامنه‌ای*. دوم. تهران: انقلاب اسلامی.
۱۳. جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۳۹۹ ه.ق.). *الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیه، دوم*. بیروت: بی نا.

۱۴. حرعاملی، محمد بن حسن. (بی تا). *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*. محقق گروه پژوهش مؤسسه آل البيت عليهم السلام. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
۱۵. حسین زاده، سعید. شریف زاده، محمد جواد. (۱۳۹۵). سیره پیامبر در مقابله با تهدیدهای اقتصادی. فصل نامه اقتصاد اسلامی. دوره ۱۶. شماره ۶۲. تابستان. صص ۳۱-۵.
۱۶. _____ (۱۳۶۵). سیره پیامبر در مقابله با تهدیدهای اقتصادی. فصل نامه اقتصاد اسلامی. شماره ۶۲. دوره ۱۶. شماره ۶۵. صص ۳۱-۵.
۱۷. حشمتی مولایی، حسین. (۱۳۹۴). ریشه های هنجاری در اقتصاد مقاومتی. فصل نامه روز. سال بیست و دو. شماره ۷۱. پاییز. ۱۶۹-۱۹۲.
۱۸. حکیمی، محمدرضا. (۱۳۸۶ ه.ش). *الحیاه*. ترجمه احمد آرام. قم: انتشارات دلیل ما.
۱۹. خامنه ای، سید علی. (۱۳۹۱). *بصیرت و استقامت (مجموعه سخنرانی)*. تهران: مؤسسه جهادی.
۲۰. خلیلی عراقی، منصور. رمضانپور، اسماعیل. (۱۳۹۷). اهمیت محیط با ثبات اقتصاد کلان. مجله تحقیقات اقتصادی. شماره ۵۸. بهار و تابستان. صص ۲۸-۱.
۲۱. خلیلی، حسام. (۱۳۹۱). مقاومت اقتصادی در پرتو اقتصاد مقاومتی. فصلنامه علمی کارآگاه. دوره ۵. شماره ۲۰. صص ۴۳-۲۴.
۲۲. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). *لغت نامه دهخدا*. تهران: دانشگاه تهران.
۲۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ه.ق). *مفردات الفاظ القرآن*. بیروت: دارالقلم.

۲۴. _____ (۱۴۱۳ ه.ق). *مفردات الفاظ القرآن*. دمشق و بیروت: دارالشامیه و دارالقلم.
۲۵. رنجبر، محسن. (۱۳۸۶). بررسی پدیده فرار سرمایه از ایران، تهران، پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تهران.
۲۶. زاهدی تیر، اصغر. امین ناجی، محمد هادی. (۱۳۹۸). بررسی مفهوم مقاومت با رویکرد اجتماعی در آیات قرآن. مطالعات تفسیری. سال دهم، تابستان. شماره ۳۸. صص ۲۲۱-۲۳۶.
۲۷. زبیدی، محمد بن محمد. (۱۴۱۴ ه.ق). *تاج العروس من جواهر القاموس*. تحقیق و تصحیح علی شیری. بیروت: دارالفکر.
۲۸. شعبانی، احمد. نخلی، سیدرضا. (۱۳۹۲). مؤلفه های اقتصاد مقاومتی در ادبیات رایج و در بیان مقام معظم رهبری. فصلنامه آفاق امنیت. سال هفتم. شماره بیست و پنجم. زمستان. ۵۵-۸۸.
۲۹. _____ (۱۳۹۲). مؤلفه های اقتصاد مقاومتی در ادبیات رایج در میان مقام معظم رهبری. فصلنامه آفاق امنیت. سال هفتم شماره ۲۵ زمستان. صص ۵۵-۸۸.
۳۰. طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷ ه.ق). *المیزان اعلام القرآن*، چاپ پنجم قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۱. طغیانی، مهدی. (۱۳۹۴ ه.ق). *درآمدی بر اقتصاد مقاومتی و آموزش و پرورش*. بی جا: بی نا.
۳۲. عزتی، مرتضی. (۱۳۸۷). *امنیت اقتصادی در ایران*. تهران: مرکز پژوهش های مجلس.

۳۳. عیسوی، محمود. (۱۳۹۱). مبانی نظری اقتصاد مقاومتی. اقتصاد مقاومتی. مبانی نظری. تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
۳۴. قرشی بنایی، علی اکبر. (۱۴۱۲ ه.ق). قاموس قرآن. تهران: دارالکتب اسلامی.
۳۵. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ ه.ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامی.
۳۶. محمدی، روح‌الله سیدی مقدم، انسبه‌السادات. (۱۳۹۷). شاخصه‌های اقتصاد مقاومتی مبتنی بر استکبار ستیزی از منظر قرآن کریم. تهران: مجموعه مقالات یازدهمین همایش بین‌المللی همایش‌های قرآنی.
۳۷. محمدی، کلثوم. (۱۳۹۵). مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی از منظر قرآن و حدیث با رویکردی بر دیدگاه مقام معظم رهبری. دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم. پایان‌نامه کارشناسی ارشد.
۳۸. مرکز صهبا. (۱۳۹۴). بصیرت و استقامت: بیانات مقام معظم رهبری درباره بصیرت و استقامت با ضمیمه فتنه. شانزدهم. تهران: موسسه فرهنگی هنری ایمان جهادی.
۳۹. مطهری، مرتضی. (۱۳۶۱). سیری در نهج‌البلاغه. تهران: انتشارات صدرا.
۴۰. مفید، محمد بن محمد بن نعمان. (۱۴۱۰ ه.ق). المقنعه. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۴۱. مکارم شیرازی و همکاران، ناصر. (۱۳۷۴ ه.ش). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۴۲. موسوی، خمینی. صحیفه نور. (۱۳۷۱). قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمه الله علیه).
۴۳. میرمعزی، سیدحسین. (۱۳۸۸ ه.ش). نظام اقتصادی اسلام. (اهداف و انگیزه‌ها). تهران: کانون اندیشه جوان.

۴۴. _____ . (۱۳۹۱). اقتصاد مقاومتی و ملزومات آن. مجله اقتصاد اسلامی. سال دوازدهم، پاییز. شماره ۴۷. صص ۴۹ تا ۷۶.
۴۵. نریمانی، میثم و حسین عسگری. (۱۳۹۱). چهارچوب مفهومی اقتصاد مقاومتی. تهران: مجموعه مقالات هفتمین همایش ملی و اولین همایش بین‌المللی تجارت و اقتصاد الکترونیکی.

